

Γεωγραφίες

Αρ. 30 (2017)

Γεωγραφίες, Τεύχος 30, 2017

ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ: ΟΨΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ελένη Δρακάκη

ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ: ΟΨΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ελένη Δρακάκη¹

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας είναι μία κριτική προσέγγιση του σύγχρονου περιφερειακού προβλήματος σε μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο στην Ελλάδα του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, 1993-2010. Στο επίκεντρο βρίσκεται η κατανόηση των οικονομικών δομών της εγχώριας ανισότητας, ενώ έμφαση δίνεται σε θέματα που άπτονται της διαπεριφερειακής κατανομής της παραγωγής και της οργάνωσης της ελληνικής οικονομίας στο χώρο, στο ρόλο της Αθήνας στο εγχώριο σύστημα και στις πολιτικές που ενισχύουν τις τάσεις συγκέντρωσης και την ταυτότητα της πόλης ως μοναδικό κέντρο διεθνούς ακτινοβολίας στο πέρασμα στην παγκόσμια ολοκλήρωση. Σε συνέπεια με έννοιες και θεωρίες από το πολιτικοοικονομικό παράδειγμα στην Οικονομική Γεωγραφία, δομείται μία αφήγηση για εναλλακτικές συμπληρωματικές και διακριτές ιστορίες ανάπτυξης στην Ελλάδα και για σχέσεις άνισης δυναμικής και ισχύος μεταξύ τόπων και περιφερειών. Αυτά αποκαλύπτουν τη σημασία της κοινωνικής-πολιτικής κατασκευής του τοπικού και προτρέπουν σε μία συνεκτίμηση, πέραν των συμβατικών μεθόδων οικονομικής ανάλυσης, τρόπων μέσω των οποίων η άνιση ανάπτυξη δομείται και ανασκευάζεται μέσω της πολιτικής ρύθμισης.

Athens and the regions: Rethinking the regional problem in Greece under a political – economic perspective

Eleni Drakaki

Abstract

The purpose of the paper is to describe and interpret the contemporary regional problem in Greece during the years of modernization and European integration (1993-2010) under a critical political-economic perspective. To do that, it investigates redistribution of basic macroeconomic aggregates, while it emphasizes aspects and implications of economic – political change in regions and domestic spatial relations. As described, in the context of neo-liberalization, tertiarization and late financial globalization, fast growth is achieved for several years, particularly through the strengthening, internationalization and rapid expansion of the economy of Athens and of a broad central periphery around the Capital. This has been the outcome of the geographical restructuring of production and also of direct political decisions and central governance to establish the “one center” to lead growth and economic convergence in the EU for the country as a whole. As proposed, the same imply geographies of uneven power relations, suggest the meaning of several paths for development within the country, as well as showcase influences of direct political decisions to re-regulate spatial structures.

1. Δρ. Πολιτικής Οικονομίας Πανεπιστημίου Κρήτης, e-mail: elina.drakaki@gmail.com

Εισαγωγή

Στο άρθρο εξετάζεται το περιφερειακό πρόβλημα, από μία κριτική σκοπιά, ως αλληλένδετο ενός μεγάλου οικονομικού-πολιτικού μετασχηματισμού και ενός νεότερου και διακριτού ιστορικά τρόπου ανάπτυξης στην Ελλάδα την περίοδο 1993-2010. Η προσέγγιση διαφέρει από αυτή της συμβατικής περιφερειακής οικονομικής ανάλυσης, βασισμένη σε παραδοχές, έννοιες και θεωρίες από τη Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας στην Οικονομική Γεωγραφία. Στο πλαίσιο αυτό, σκοπός είναι από τη μία, μία εναλλακτική προσέγγιση στην περίπτωση της Ελλάδας, συνεκτιμώντας την ιστορική και γεωγραφική διάσταση της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης, από την άλλη η συμβολή σε μία συζήτηση που έχει ξεκινήσει και αφορά κριτικές ερμηνείες και γεωγραφικά αίτια της σημερινής κρίσης (π.χ. Χατζημιχάλης, 2012/2014).

Σε ότι αφορά το περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα, η βασική έρευνα εξελίσσεται στο πεδίο της Περιφερειακής Οικονομικής. Εκεί πλήθος εργασιών, εξετάζουν, βάσει ποσοτικών κυρίως μεθόδων, τις περιφερειακές οικονομικές ανισότητες, προσφέροντας αναλυτικά στοιχεία σχετικά με την έκταση και πρότυπα οργάνωσης των επιδόσεων των περιφερειών σε όρους σύγκλισης – απόκλισης ή σε απλούς ή σύνθετους δείκτες ευημερίας (π.χ. Πετράκος και Ψυχάρης, 2016, Λώλος 2009, Πετράκος και Πολύζος 2005). Βασική αδυναμία τέτοιων προσεγγίσεων, όπως εξηγείται και αλλού (Δρακάκη, 2015), είναι ότι αυτές συνήθως επικεντρώνονται στην καταγραφή και συμβάλλουν λίγο στην ερμηνεία ή την εξήγηση αιτιών του προβλήματος. Πιο συγκεκριμένα, το προηγούμενο τείνει να ταυτίζεται αμιγώς με το αποτέλεσμα της περιφερειακής πολιτικής, ενώ δε συνεκτιμώνται η ευρύτερη σημασία πολιτικών παραμέτρων, οι μεταβαλλόμενες παραγωγικές δομές, η κοινωνική συγκρότηση των οικονομικών σχέσεων, ακόμα και σύνθετες διαπεριφερειακές ανταλλαγές και αλληλεξαρτήσεις που «δε φαίνονται», καθώς δεν καταγράφονται στατιστικά. Από την άλλη, κριτικές πολιτικοοικονομικές θεωρήσεις λείπουν, καθώς οι υπάρχουσες είτε αναφέρονται σε προηγούμενες ιστορικά περιόδους (π.χ. Βαΐου και Χατζημιχάλης, 1987/1979, Καυκαλάς 1981, Stathakis, 1983), είτε επικεντρώνονται σε τοπικές μελέτες και έρευνες με θέμα τις κοινωνικές σχέσεις κι αναδιαρθρώσεις σε τοπικά παραγωγικά συστήματα και τοπικές αγορές εργασίας

(π.χ. Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997, Λαμπριανίδης, 1992/1997, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2005).

Σύμφωνα με τις παραδοχές που υιοθετούνται εδώ, η κυρίαρχη προσέγγιση αμφισβητείται σε δύο βασικά σημεία: Πρώτον, συνεκτιμάται η ιστορικότητα της γεωγραφικής αλλαγής. Διακρίνεται ένας συγκεκριμένος τρόπος ανάπτυξης, στην Ελλάδα με βασικές «τομές», αρχικά, την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1992 - τίθεται σε ισχύ το 1993) και τις απαρχές του ιδεολογικοπολιτικού παραδείγματος του «εκσυγχρονισμού» στο εσωτερικό, και καταληκτικά, την υπαγωγή της Ελλάδας στο Μηχανισμό Στήριξης EFSF (2010) και τη σύναψη του 1^{ου} Μνημονίου με τους Διεθνείς Θεσμούς. Ειδικά στο σημείο αυτό, η δημοσιονομική κρίση θεωρείται ότι γενικεύεται ως οικονομική και πολιτική.

Δεύτερον, συνεκτιμάται η σημασία του τόπου. Είναι κοινή παραδοχή, ότι η πρωτεύουσα μεταμορφώνεται, τόσο πολεοδομικά, όσο και στις οικονομικές-κοινωνικές δομές της, ειδικά με αφορμή τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων κι αυτό λαμβάνεται υπόψη στην αναδιάταξη των διαπεριφερειακών σχέσεων. Παρότι ο συγκεντρωτισμός της οικονομίας γύρω από την Αθήνα δεν είναι κάτι καινούργιο (Σκαγιάννης, 2009), ωστόσο την περίοδο της ύστερης χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης, γίνεται η υπόθεση ότι αποκτά διαφορετική ερμηνευτική αξία.

Συνοπτικά, πρόκειται για μία «καλή συγκυρία» τόσο για την οικονομία, όσο και για τις περιφέρειες που διακόπτεται με την ύφεση και την κρίση. Η μεγέθυνση της οικονομίας είναι γρήγορη το μεγαλύτερο διάστημα, στηριζόμενη σχεδόν αποκλειστικά στις υπηρεσίες, ενώ ταυτόχρονα, η παγκοσμιοποίηση σηματοδοτεί νέες εξειδικεύσεις για μικρές, μεγάλες και μεσαίες πόλεις. Σε γενικές γραμμές, και σε μία συνολική αποτίμηση της ως σήμερα οι ανισότητες μεταξύ περιφερειών, αν δεν αμβλύνονται, τουλάχιστον, δεν εντείνονται και σε αυτό συμβάλλει το γεγονός ότι η περιφερειακή πολιτική γίνεται πολύ πιο ενεργητική, καθώς η χώρα ενισχύεται με αυξανόμενους και σημαντικούς πόρους από τα Διαρθρωτικά Ταμεία και το Ταμείο Συνοχής. Όπως περιγράφεται και αλλού (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2005), η Ελλάδα, εμφανίζοντας το μέγιστο βαθμό «προβληματικότητας» στο σύνολο της, με 13 περιφέρειες στο «Στόχο 1» κι αργότερα στο Στόχο «Σύγκλιση», γίνεται αποδέκτης της μέγιστης δυνατής

συνδρομής από την Ε.Ε., τουλάχιστον την περίοδο 1989-2006. Στο ίδιο πλαίσιο εξασφαλίζεται μία βασική πηγή χρηματοδότησης που καθιστά δυνατή την εφαρμογή μίας συγκροτημένης περιφερειακής αναπτυξιακής πολιτικής στην Ελλάδα.

Η δομή της εργασίας έχει ως εξής. Πρώτα, εξηγούνται το θεωρητικό υπόβαθρο και οι κύριες πολιτικοοικονομικές αλλαγές της περιόδου και περιγράφονται τα αποτελέσματα όπως αποτυπώνονται σε βασικά περιφερειακά μεγέθη, με έμφαση στην παραγωγή και ανάπτυξη. Δεδομένων των αρχικών παραδοχών, αυτά νοούνται ως συμπτώματα κι εκφράσεις της ανισότητας και έτσι τα αίτια αναζητούνται στη συνέχεια. Αφού εξετάζεται πιο επισταμένα η αναδιάρθρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου υπέρ της Αθήνας, αλλά και η κεντρική παρέμβαση που υποστηρίζει ένα νέο οικονομικό ρόλο της πόλης, τελικά, συνοψίζονται κριτικές όψεις του προβλήματος και προτείνεται μία πολιτικοοικονομική ερμηνεία.

Θεωρητικό πλαίσιο

Το κριτικό ή πολιτικοοικονομικό παράδειγμα στην Οικονομική Γεωγραφία διαμορφώνεται με έντονες επιρροές από την Μαρξιστική Θεωρία και τη Γαλλική «Σχολή της Ρύθμισης» ήδη από τη δεκαετία 1970 (Κουρλιούρος 2001, Βαΐου και Χατζημιχάλης, 2012, Λεοντίδου, 2005). Πολύ συνοπτικά, προβάλλει τη σημασία της ευρύτερης κοινωνικο-οικονομικής δομής, της πολιτικής διακυβέρνησης και της παραγωγικής συγκρότησης στην ερμηνεία και κατανόηση των προβλημάτων του χώρου, ο οποίος γίνεται εξαρχής κατανοητός, σε αμφίδρομη και διαλεκτική σχέση με την κοινωνία (Soja, 1989, Massey, 2001). Στη βάση αυτή, αναγνωρίζεται η άνιση περιφερειακή και γεωγραφική ανάπτυξη ως ιστορική βεβαιότητα και εγγενές χαρακτηριστικό στη λειτουργία κι οργάνωση του καπιταλισμού, αλλά και ως βασική δομή που επιτρέπει την αναπαραγωγή του συστήματος, μέσα από τη μεταβαλλόμενη γεωγραφική διαφοροποίηση (π.χ. Harvey 2006a/2006b, Hudson, 2005, Massey, 1995).

Ανάμεσα στους πολλούς σημαντικούς εκπροσώπους ενός πολιτικοοικονομικού παραδείγματος στην περιφερειακή ανάπτυξη (S. Holland, M. Castells, M. Storper, R. Walker, D Harvey, R. Hudson, C. Had-

jimichalis, A. Markusen), ξεχωρίζει εδώ ειδικά η Doreen Massey, η οποία, ήδη από τη δεκαετία 1970, θεωρείται, ότι θεμελίωσε μία νέα ριζοσπαστική σχολή για τα προβλήματα του χώρου και μία ενδιάμεση μεταμαρξιστική κριτική προς ένα νέο παράδειγμα «Περιφερειακής Πολιτικής Οικονομίας» (Soja 1989, σελ. 66) ή διαφορετικά, Πολιτικής-Οικονομικής Γεωγραφίας. Το έργο της αμφισβητεί τόσο την παράδοση του θετικισμού κι οικονομισμού της παραδοσιακής οικονομικής ανάλυσης, όσο και τον αυστηρό στρουκτουραλισμό και την τελεολογία της μεγάλης μαρξιστικής αφήγησης και εισάγει μία νέα αντίληψη για τα προβλήματα και τη διαδικασία της ανάπτυξης η οποία νοείται ως μη ενιαία, μη γραμμική και μη προδιαγεγραμμένη. Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη θεωρείται ότι συμβαίνει σε πολλαπλές διαδρομές στο χώρο που διαπλέκονται και συγχρονίζονται σε διαφορετικές γεωγραφικές κλίμακες και ως εκ τούτου επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες κι αφηγήσεις αλλά και δυνατότητες τοπικής δράσης και αντίδρασης.

Σε μία γενική αποτίμηση, η λεγόμενη «σχεσιακή προσέγγιση» και οι θεωρίες της για τη σημασία του τόπου, της παραγωγικής δομής αλλά και τη σχέση χώρου και πολιτικής συνοψίζουν ορισμένα από τα βασικότερα σημεία της συμβολής της (αναλυτικότερα, Meegan, 2017, Λεοντίδου, 2017). Ορισμένες παραδοχές που διακρίνονται σε συνέπεια με τα παραπάνω, είναι οι ακόλουθες.

Καταρχήν, οι τόποι και οι περιφέρειες νοούνται ως ρευστοί κοινωνικοί σχηματισμοί, ανοικτοί και εξωστρεφείς, συνεχώς «υπό διαμόρφωση», καθώς αλληλεπιδρούν εσωτερικές δομές με το εξωτερικό πλαίσιο και με τις αναδιρθρώσεις σε άλλες κλίμακες (Allen et al., 1998, Massey, 1995/2008). Στη βάση αυτή και καθώς η οικονομία δεν υφίσταται ξεχωριστά από την κοινωνία, και την πολιτική, διακρίνονται πολιτικές στο χώρο, καθώς και πολυδιάστατες επιρροές της πολιτικής επί του χώρου (επίσης, Wills, 2013).

Ενδεικτικά, η Massey αναπτύσσει την θεωρία αυτή για τις πολιτικές του χώρου και στο χώρο, με αφορμή το ρόλο του Λονδίνου στις δομές της άνισης εγχώριας ανάπτυξης, την περίοδο του θατσερικού νεοφιλελευθερισμού πρώτα στο *Rethinking the Region* (1998), με τους Allen και Cochrane, και λίγο αργότερα στη *World City* (2007). Εκεί αναδύονται όψεις της αδικίας και της ανισότητας που αναπαράγονται μέσα στη χώρα και έξω

από αυτή, ενώ ταυτόχρονα, αναγνωρίζονται διαφορετικές ιστορίες γύρω από μία «εθνική ιστορία» στο πέρασμα στη νεοφιλελεύθερη χρηματοοικονομική παγκοσμιοποίηση. Ανάλογα, φανερώνονται σχέσεις και «γεωγραφίες της ευθύνης» (βλ. και Massey, 2004), πίσω από την οικονομική υπεροχή και επιτυχία, ορισμένων κοινωνικών σχηματισμών, ομάδων και τάξεων και συγκεκριμένων τόπων, απέναντι σε αυτούς που «αποτυγχάνουν» και φέρουν την καταπίεση, σε οικονομικούς και πολιτικούς όρους.

Ένα ακόμα σημείο που επιλέγεται για την αμφισβήτηση των κυρίαρχων υποθέσεων, επικεντρώνεται στη σημασία της παραγωγικής δομής. Και πάλι, για τη Massey, αφετηρία μίας ερμηνευτικής προσέγγισης θα πρέπει να αποτελεί η ιστορική μεταβολή της άνισης κατανομής των παραγωγικών δομών. Πιο συγκεκριμένα, η ανισότητα μεταξύ περιφερειών μπορεί να γίνει κατανοητή με διαφορετικούς τρόπους, ως διαφορά στην ελκτικότητα μίας περιοχής, απέναντι στις αποφάσεις του κεφαλαίου ή ως διαφορά στους διάφορους δείκτες οικονομικής ευρωστίας, το πρώτο όμως είναι μέρος της ερμηνείας (αναγνωρίζεται ως αιτία), ενώ το δεύτερο είναι αποτέλεσμα (Massey, 1979). Από αυτή την άποψη, η εξήγηση του περιφερειακού προβλήματος, πρέπει να επικεντρώνεται, στη σχέση μεταξύ της ιδιωτικής παραγωγής για το κέρδος και τη γεωγραφική οργάνωση κι αναδιοργάνωση της, όπως και σε πολιτικές και παρεμβάσεις που επηρεάζουν τη συνολική οικονομική δομή. Στην ίδια λογική, το περιφερειακό πρόβλημα δεν έγκειται σε μία απόλυτη εσωτερική ανεπάρκεια ορισμένων περιοχών «σε ανάγκη» και ακολούθως η λύση δε βρίσκεται μέσα στις προηγούμενες, αλλά έξω από αυτές, σε μία ευρύτερη πολιτική ρύθμιση και σε άλλους τόπους.

3. Ο μεγάλος μετασχηματισμός την περίοδο 1993-2010

Στην Ελλάδα η Συνθήκη για την Ε.Ε. ή διαφορετικά η «Συνθήκη του Μάαστριχτ» (1992) σηματοδοτεί ριζικές αλλαγές στο εγχώριο οικονομικό και πολιτικό σύστημα που περιγράφονται στη συνέχεια συνοπτικά μέσα από τρεις αλληλοσχετιζόμενες διαδικασίες, τη γρήγορη οικονομική ανάπτυξη, την ανάδυση μίας νέας παραγωγικής δομής που στηρίζεται στις υπηρεσίες και την απελευθέρωση της εγχώριας οικονομίας.

Καταρχάς, για αρκετά χρόνια, η μεγέθυνση είναι ταχεία ως αποτέλεσμα της γρήγορης επέκτασης δραστηριοτήτων υψηλής προστιθέμενης αξίας και της τόνωσης της συνολικής ζήτησης, της κατανάλωσης, των δημοσίων δαπανών (INE ΓΣΕΕ 2010, Αλεξίου 2005). Ο μέσος ρυθμός μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας ξεπερνά για πάνω από μία δεκαετία (1996-2007) το 2% και φτάνει σε σχεδόν 6% το 2003, λίγο πριν την διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων², εξέλιξη που μπορεί να θεωρηθεί συνυφασμένη με την ανάπτυξη μίας νέας οικονομίας που βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις δυνατότητες του τομέα των υπηρεσιών, και λιγότερο των κατασκευών. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μόνος ο τριτογενής τομέας φτάνει να συνεισφέρει από 59% το 1993, 73% της οικονομίας ως το 2010, την ίδια στιγμή που ο πρωτογενής και δευτερογενής συρρικνώνονται, από 8% και 33% αντίστοιχα το 1993 σε 3% και 24%, ως το 2010³.

Σε άμεση σχέση με τα παραπάνω, αρχές μίας νέας φιλελεύθερης διαχείρισης εδραιώνονται κατά το ευρωπαϊκό παράδειγμα, ήδη από τη δεκαετία 1980 (Χάλαρης, 2005). Οι κεντρικοί στόχοι της οικονομικής πολιτικής, ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές καταβολές των κομμάτων που καλούνται να την εφαρμόσουν, είναι το άνοιγμα στον ανταγωνισμό κι η απορρύθμιση αγορών, η δημοσιονομική προσαρμογή στα κριτήρια του Μάαστριχτ και η νομισματική σταθερότητα, ενώ ανάλογα δίνεται έμφαση σε αποκρατικοποιήσεις, συμπράξεις δημοσίου και ιδιωτικού τομέα και στην ανάπτυξη μεγάλων υποδομών, δεδομένων εξάλλου των αναγκών για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων.

Συνολικά, το κράτος γίνεται όλο και πιο ισχνό στα προβλήματα της ανάπτυξης, ενώ είναι περιορισμένη η μέριμνα για την οργάνωση και αναδιάρθρωση της «πραγματικής οικονομίας» ή ζητήματα κοινωνικής συνοχής (Σταθάκης, 2007, Αργείτης, 2005). Στο ίδιο πλαίσιο, βασικός σκοπός είναι συνολικά η βελτίωση του οικονομικού περιβάλλοντος και η ενίσχυση των «κανόνων της αγοράς», ενώ διαρθρωτικές πολιτικές και μία βιομηχανική πολιτική για τη στήριξη της παραγωγικής βάσης, εφαρμόζονται κυρίως χάριν στα μεγάλα αναπτυξιακά προγράμματα (ΚΠΣ, ΕΣΠΑ) και στους αυξανόμενους πόρους από την ΕΕ (Στασινόπουλος, 2011).

Καθώς οι στόχοι για την οικονομία τίθενται σε διαδοχικά σταθεροποιητικά προγράμματα, με άμεση προτεραιότητα την δημοσιονομική προσαρμογή και την

επίτευξη των κριτηρίων του Μάαστριχτ, δρομολογούνται ευρείες μεταρρυθμίσεις σχεδόν σε κάθε πεδίο δημόσιας πολιτικής και παράλληλα μία ιδεολογικοπολιτική σύγκλιση μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων (ΠΑΣΟΚ, ΝΔ) γύρω από την ιδέα για εκσυγχρονισμό. Πρώτα ο Κ. Σημίτης εισάγει το πρόγραμμα του για τον θεσμικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό, ενώ και ο Κ. Καραμανλής συνεχίζει σε παρόμοια λογική, με διακηρύξεις για «επανάδρυση του κράτους». Σε κάθε περίπτωση, στην πράξη επιλέγεται μία σχεδόν κοινή κυβερνητική γραμμή που εμπεριέχει στοιχεία σοσιαλιστικής και φιλελεύθερης μεταρρύθμισης (Καζάκος, 2010). Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές σε εκ των υστέρων απολογισμό του Κ. Σημίτη (τέως πρωθυπουργός, κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ 1996-2004) για τους σκοπούς και το περιεχόμενο του «εκσυγχρονισμού». Για τον ίδιο, συνδυάζονται σκοποί για κοινωνική αλλαγή, με «προσαρμογή στο μέλλον» και πρόσδεση στις διεθνείς εξελίξεις που είναι ο μόνος δρόμος, ενώ αυτά θα πρέπει να γίνουν με βασικές αξίες την επέκταση της δημοκρατίας, την κοινωνική δικαιοσύνη και τη «διεύρυνση των δυνατοτήτων του ατόμου» (Σημίτης, 2005, σελ. 45).

Εν κατακλείδι, σε ότι αφορά την ανάλυση εδώ, η ανάπτυξη νοείται ως «πρόφτασμα» (catching up), στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ενώ τα αποτελέσματα είναι ενθαρρυντικά, τουλάχιστον ως το 2008. Το κ.κ. ΑΕΠ της χώρας αυξάνεται γρήγορα, με ρυθμούς που φτάνουν ως και 5,6% (2003) και ξεπερνούν τους ευρωπαϊκούς⁴, η σύγκλιση επιτυγχάνεται, καθώς η χώρα πλησιάζει με 94,8% τον ευρωπαϊκό μέσο όρο του κ.κ. ΑΕΠ το 2008, έναντι 84% το 1995 (ΕΚ, 2010) και τα περισσότερα μακροοικονομικά εξελίσσονται θετικά (Πίνακας 1). Μοναδικές εξαιρέσεις αποτελούν ο δείκτης ανεργίας που εξακολουθεί να κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα και τα επιδεινούμενα ελλείμματα στο εξωτερικό ισοζύγιο και στον κεντρικό προϋπολογισμό.

Παρότι εύλογα ερωτήματα δημιουργούνται ως προς τα παραπάνω (π.χ. επρόκειτο για «ανάπτυξη χωρίς δουλειές»; Κατά πόσον η χαμηλή ανταγωνιστικότητα στο διεθνές εμπόριο εξηγεί το πρόβλημα του χρέους;) αυτά δεν απασχολούν εδώ. Στη συνέχεια, εξετάζεται ο οικονομικός μετασχηματισμός, όπως καταγράφεται στο χώρο και στις περιφέρειες.

Πίνακας 1. Επιλεγμένοι δείκτες για την Ελληνική Οικονομία	
ΔΕΙΚΤΗΣ	Μέσος όρος ανά έτος για την περίοδο 1993-2010
Μεταβολή ΑΕΠ (% ετησίως)	2.31
Μεταβολή ΑΕΠ κατά κεφαλή (% ετησίως)	1.82
Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου (ετήσια μεταβολή %)	2.83
Βιομηχανία, προστιθέμενη αξία (% ΑΕΠ)	20.28
Απασχόληση στη γεωργία (% συνολικής απασχόλησης)	15.91
Απασχόληση στη βιομηχανία (% συνολικής απασχόλησης)	22.57
Απασχόληση στις υπηρεσίες (% συνολικής απασχόλησης)	61.48
Αναλογία απασχόλησης προς πληθυσμό, 15+, σύνολο (%)	47.39
Ανεργία, σύνολο (% συνολικού εργατικού δυναμικού)	9.86
Ανεργία, με τριτοβάθμια εκπαίδευση (% συνολικής ανεργίας)	18.62
Άμεσες ξένες επενδύσεις, καθαρή εισροή (% ΑΕΠ)	0.81
Άμεσες ξένες επενδύσεις, καθαρή εκροή (% ΑΕΠ)	0.78
Ακαθάριστη εγχώρια αποταμίευση (% ΑΕΠ)	11.19
Ακαθάριστη εθνική δαπάνη (% ΑΕΠ)	111.33
Τελική δαπάνη για κατανάλωση (ετήσια μεταβολή %)	2.56
Εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (% ΑΕΠ)	-11.33
Ακαθάριστο συνολικό χρέος της Ελληνικής κυβέρνησης (% ΑΕΠ)	106.10
Καθαρός δανεισμός (-): Γενική κυβέρνηση (% ΑΕΠ) *	-7.72

Πηγή: Στοιχεία ανά έτος από Παγκόσμια Τράπεζα (WDI). Τα στοιχεία για το έλλειμμα και το δημόσιο χρέος αντλήθηκαν από AMECO. Ιδία επεξεργασία.

*Διαθέσιμα στοιχεία για την περίοδο 1995-2010.

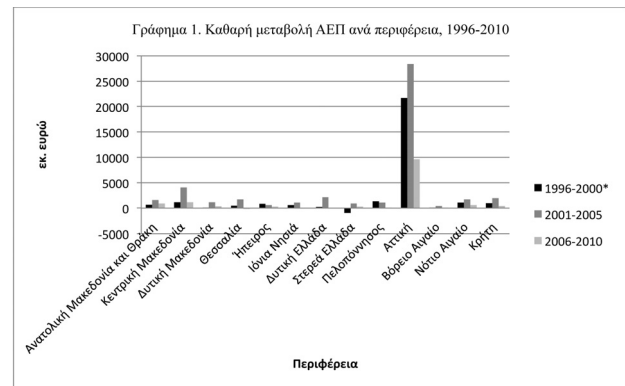
Τα συμπτώματα: Ο μετασχηματισμός στο χώρο

Η αναδιάρθρωση της παραγωγής και της ανάπτυξης τις δεκαετίες 1990 και 2000 έχει αποτελέσματα στο χώρο που παρουσιάζονται αναλυτικά σε προηγούμενη εργασία (Δρακάκη, 2015) και εδώ στα βασικά τους σημεία.

Συγκεκριμένα, στη συνέχεια, αναδεικνύονται πρώτα η μεταβαλλόμενη ανισότητα μεταξύ περιφερειών, σε όρους συνολικού και κατά κεφαλήν προϊόντος, απασχόλησης και επενδύσεων, καθώς και ανακατανομές σε ότι αφορά την παραγωγή της αξίας στους βασικούς τομείς παραγωγής (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή), δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εξέλιξη της οικονομίας της περιφέρειας της πρωτεύουσας. Σε μία γενική αποτίμηση, πρόκειται για μία περίοδο ταχείας μεγέθυνσης σε όλες τις περιφέρειες, τουλάχιστον ως τα μέσα της δεκαετίας 2000, μέχρι δηλαδή την τελική φάση της διοργάνωσης της Ολυμπιάδας και την πρώτη φάση ένταξης στο ευρώ.

Ακόμα όμως πρόκειται για μία περίοδο έξαρσης των ανισοτήτων και ενίσχυσης της μητροπολιτικής συγκέντρωσης υπέρ ιδίως της Αττικής που επεκτείνει τη ζώνη άμεσης επιρροής της. Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία παρακάτω που δείχνουν, πρώτον ότι η μητροπολιτική περιφέρεια της Αττικής προσφέρει το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του ΑΕΠ κι ότι είναι η μόνη που αυξάνει τη συμμετοχή της διαχρονικά, συμπιέζοντας τόσο τη συμβολή της Κεντρικής Μακεδονίας, όσο και όλης της υπόλοιπης χώρας (Γράφημα 1 και 2).

Ακόμα, με βάση το κ.κ. ΑΕΠ, συμβατικό δείκτη για τα επίπεδα ανάπτυξης και την αντιστοίχιση προϊόντος ανά κάτοικο, προκύπτει η ενδυνάμωση μίας ευρύτερης περιφέρειας γύρω από την Αθήνα. Ο δείκτης αυξάνεται σε όλες τις περιφέρειες όμως η Αττική σημειώνει τη

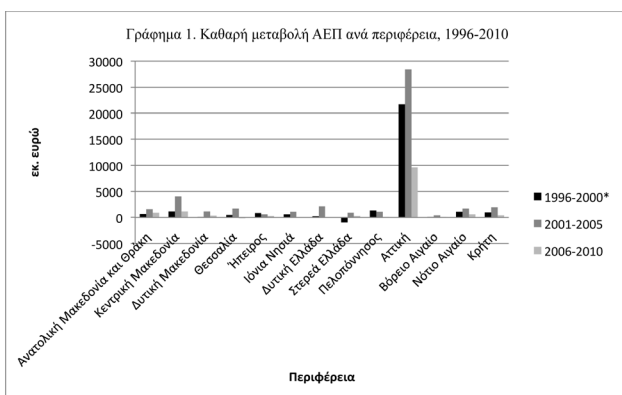

Πηγή: Στοιχεία Eurostat, ίδια επεξεργασία.
* Διακοπή χρονοσειράς

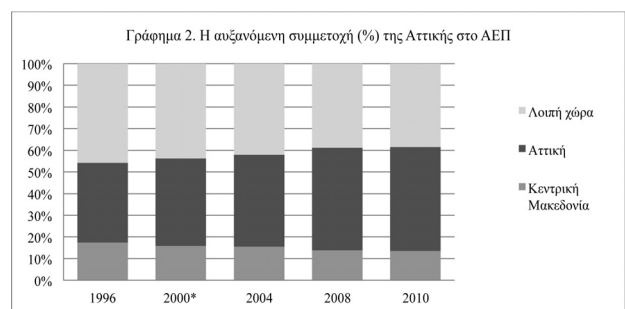
μεγαλύτερη μεταβολή (5.564 και 4.342 ευρώ την περίοδο 2000-2004 και 2005-2010 αντίστοιχα)⁵.

Ταυτόχρονα, λίγες περιφέρειες εμφανίζουν σημαντικές αποκλίσεις «προς τα πάνω» από το μέσο όρο και αυτές είναι η Αττική, τα Νησιά του Νοτίου Αιγαίου και η Στερεά Ελλάδα, δηλαδή περιφέρειες υπό τον έλεγχο και την επιρροή του αστικού οικονομικού συστήματος της Αθήνας. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 3, το 2000 η Αττική έρχεται τρίτη με κ.κ. ΑΕΠ 14.158 ευρώ, κι αυτό εξηγείται εύκολα, καθώς εδώ έχουν σημασία οι μη καταγεγραμμένες ροές και διασυνδέσεις μεταξύ περιοχών, οι μετακινήσεις της εργασίας (commuting) και ανταλλαγές της αξίας ανάμεσα σε τοπικά παραγωγικά συστήματα με διαφορετικές εξειδικεύσεις (αστικές υπηρεσίες, βιομηχανίες, τουρισμός). Ως το 2010, η ίδια πάντως ανακτά την πρώτη θέση, καθώς ο δείκτης φτάνει σε 26.610 έναντι μόνο 17.492 ευρώ μέσου όρου της χώρας.

Παρόμοια είναι τα ευρήματα για την απασχόληση και τις επενδύσεις. Όπως διαπιστώνεται, η απασχόληση αυξάνεται σε όλες τις περιφέρειες στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου, όμως μόνο η Αττική σημειώνει αξιοσημείωτη προσφορά νέων θέσεων εργασίας. Όπως υπολογίζεται περίπου 60% του συνόλου των

Πηγή: Στοιχεία Eurostat, ίδια επεξεργασία.
* Διακοπή χρονοσειράς

Πηγή: Στοιχεία Eurostat, ίδια επεξεργασία.
* Διακοπή χρονοσειράς.

νέων θέσεων εργασίας που δημιουργούνται στη χώρα το διάστημα 1998-2010 συγκεντρώνονται στην περιφέρεια της πρωτεύουσας⁶.

Εξετάζοντας το σχηματισμό παγίου κεφαλαίου, παρατηρείται μία αξιοσημείωτη ένταση της χωρικής ανισορροπίας που φέρνει ανατροπή των προηγούμενων συσχετισμών, και πάλι υπέρ της πρωτεύουσας. Ειδικότερα, η Κεντρική Μακεδονία, ο δεύτερος μεγάλος πόλος, οπισθοχωρεί σταδιακά ως προς τη συμμετοχή του στο σύνολο, από 16% το 1993 σε 14% το 2010, ενώ αντιθέτως, η Αττική ενισχύει τη θέση της αξιοσημείωτα, από 26% σε 39% την ίδια περίοδο⁷.

Ανάλογα, οι τάσεις σύγκλισης-απόκλισης σε ευρωπαϊκό πλαίσιο, με κριτήριο το κ.κ. ΑΕΠ, (Γράφημα 4) φανερώνουν ότι καμία από τις ελληνικές περιφέρειες δεν ξεπερνά το μέσο όρο των περιφερειών της Ε.Ε. το 2010, με εξαίρεση την Αττική. Η τελευταία από 86,8% το 1996 ανέρχεται σε 117% το 2010, ενώ είναι από τις λίγες ελληνικές περιφέρειες που βελτιώνουν διαχρονικά τη θέση τους και συγκλίνουν σε ευρωπαϊκό πλαίσιο. Το επιχείρημα ενισχύεται αν ληφθεί υπόψη ότι ακόμα, οι περιφέρειες Στερεάς Ελλάδας και Νοτίου Αιγαίου, στην άμεση επιρροή της πρωτεύουσας, εμφανίζουν επίσης ικανοποιητικές θετικές επιδόσεις, τουλάχιστον σε μία ενδιάμεση χρονική περίοδο.

Στο πλαίσιο αυτό, είναι φανερό ότι η Αττική «οδηγεί» τη μεγέθυνση και τη σύγκλιση της οικονομίας συνολικά⁸, αν και το επιχείρημα ολοκληρώνεται, αν ληφθεί υπόψη η παραγωγική αναδιάρθρωση.

Αναλυτικότερα, ο αγροτικός τομέας είναι γεγονός ότι περνά μία παρατεταμένη και μακρόχρονη δομική κρίση που έχει ως αποτέλεσμα να βρίσκεται σε πτώση, στις περισσότερες περιφέρειες. Ελάχιστες εξαιρέσεις όμως αποτελούν οι νησιωτικές περιφέρειες και η Ατ-

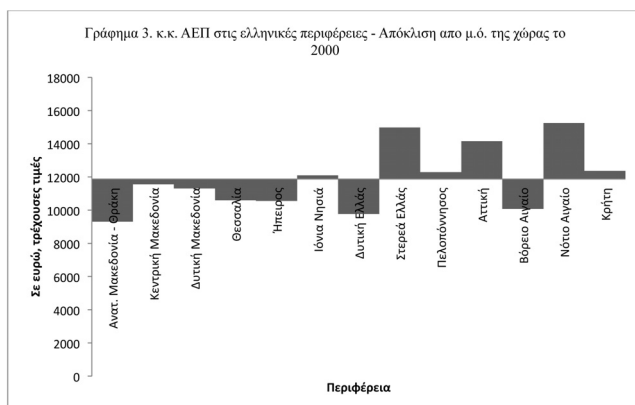
τική. Η τελευταία είναι αξιοπρόσεκτο ότι εμφανίζεται να συνεισφέρει με ένα ποσοστό 4,5% το 2009 (έναντι 3,9% το 1995) στη συνολική ΑΠΑ που παράγεται στον τομέα, ξεπερνώντας ακόμα και περιφέρειες όπως η Ήπειρος (4,1%) ή η Δυτική Μακεδονία (3,9%)⁹.

Από την άλλη πλευρά, η σχετική συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στην ελληνική οικονομία, μένει σχεδόν στάσιμη ειδικά μετά το 2000. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται φυσική κι αναμενόμενη, λόγω της γενικότερης αποβιομηχάνισης, αλλά εδώ θεωρείται ότι είναι ιδιαίτερα κρίσιμη, συμπαρασύροντας ολόκληρο το χωρικό-οικονομικό κι εγχώριο σύστημα σε αναπροσαρμογή (βλ. Χάρτες 1-2).

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με στοιχεία για την ΑΠΑ¹⁰, η Αττική όχι μόνο παραμένει η πρώτη ανάμεσα στις πιο βιομηχανικές περιφέρειες, αλλά παράλληλα ενισχύει τη θέση της, αποκλίνοντας «προς τα πάνω», από την υπόλοιπη χώρα, εξέλιξη που μεταβάλλει τους υποκείμενους συσχετισμούς. Βασικό εύρημα είναι ότι από το 2000, η Στερεά Ελλάδα καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση, εκτοπίζοντας την Κεντρική Μακεδονία (βλ. επίσης, παρακάτω). Την ίδια στιγμή, το όλο σύστημα περιφερειών γύρω από την Αττική (Στερεά Ελλάδα, Δυτική Ελλάδα και Πελοπόννησος) σταθεροποιεί τη συμμετοχή του συνολικά σε 58% (2009) και η Βόρεια Ελλάδα σε μόνο 34%.

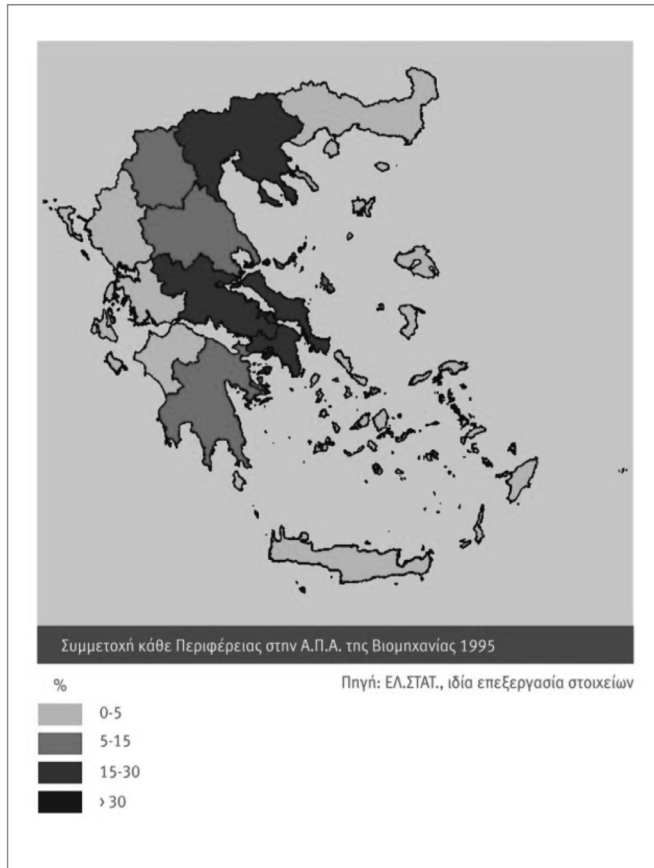
Από την άλλη, οι κατασκευές είναι σε άνοδο στις περισσότερες (9) περιφέρειες, επιτελώντας έτσι μία ενδυνάμει πιο εξισορροπητική λειτουργία στο χώρο. Η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία διατηρούν τα μεγαλύτερα ποσοστά στη συνολική ΑΠΑ, αν και οι περιφέρειες των νησιών, Νήσων Βορείου και Νοτίου Αιγαίου, Ιονίων Νήσων και Κρήτης, βελτιώνουν τη θέση τους μέσα στη δεκαετία 2000, προσφέροντας 15% το 2009, σχεδόν όσο η Κεντρική Μακεδονία. Υπό αυτή την έννοια, αναδύεται μία «νέα βιομηχανική οικονομία» που στηρίζεται τώρα στις κατασκευές, αντί στη μεταποίηση, και ταυτόχρονα, μία «αναθέρμανση» της οικονομίας του νησιωτικού χώρου χάριν στην ίδια εξέλιξη.

Κλείνοντας, η τριτογενοποίηση είναι γρήγορη σε όλες τις περιφέρειες, ενώ νοείται εδώ ως γρήγορη επέκταση του τομέα σε όρους ΑΠΑ, απασχόλησης και επενδύσεων. Ορισμένες βασικές επιστημονικές σημειώσεις στο σημείο αυτό, έχουν ως εξής: Πρώτον, ο τριτογενής τομέας εμφανίζεται κυρίαρχος σχεδόν σε όλες τις τοπικές και όχι μόνο στις περιφερειακές, οικονομίες, εφόσον αναπαριστά περισσότερο από 50% της ΑΠΑ στους

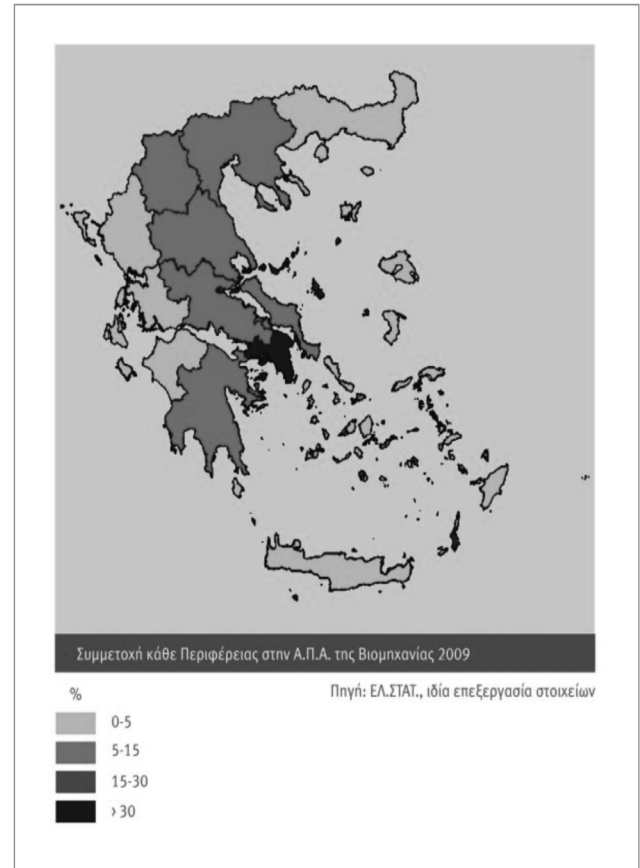
Πηγή: Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ίδια επεξεργασία.

Χάρτης 1. Κατανομή του βιομηχανικού προϊόντος στις περιφέρειες, 1995

Πηγή: Όπως παρατίθεται στο Δρακάκη (2015, σελ. 185)

Χάρτης 2. Κατανομή του βιομηχανικού προϊόντος στις περιφέρειες, 2009

Πηγή: Όπως παρατίθεται στο Δρακάκη (2015, σελ. 186)

περισσότερους νομούς τις τελευταίες δεκαετίες¹¹. Επιπλέον, δεσπάζει σε όρους τόσο απασχόλησης, όσο και προϊόντος, σε περιοχές με συγκεκριμένα γεωγραφικά χαρακτηριστικά που συγκεντρώνουν ωστόσο ένα μικρό μέρος της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, όπως στις νησιωτικές (με εξαίρεση την Κρήτη).

Δεύτερον, η μεγέθυνση οφείλεται κυρίως στην άνοδο των δραστηριοτήτων εμπορίου-τουρισμού-μεταφορών-επικοινωνιών (που έτσι και αλλιώς προσφέρουν το μεγαλύτερο μέρος της αξίας του προϊόντος και στο σύνολο χώρας την ίδια περίοδο). Στο πλαίσιο αυτό, ο κλάδος προσφέρει περισσότερο από 30% της ΑΠΑ στον τριτογενή τομέα σε 12 περιφέρειες (με εξαίρεση το Βόρειο Αιγαίο), ενώ τείνει να πολώνεται σε μητροπολιτικό περιβάλλον. Η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία συνεισφέρουν με 52% και 13% αντίστοιχα στους συγκεκριμένους κλάδους, ενώ παρουσιάζουν ταυτόχρονα τους πιο γρήγορους ρυθμούς μεγέθυνσης και αύξησης της απασχόλησης και των επενδύσεων σε σχετικές δραστηριότητες.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι ο τριτογενής τομέας σε ένα μέσο όρο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας 2000, βρίσκεται να απορροφά ένα εντυπωσιακά υψηλό ποσοστό της τάξης 80-100% του όγκου των νέων επενδύσεων, σε 11 περιφέρειες¹².

Με την έννοια αυτή, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ένας κύκλος επενδύσεων ή ένα «στρώμα επενδύσεων» με την έννοια που δίνει η Massey (1984), περεταίρω εξειδίκευσης (ή μονοειδίκευσης;) στις υπηρεσίες, τα επόμενα χρόνια (μετά το 2010), εκδηλώνει τη δυναμική του.

Αναζητώντας αιτίες

5.1. Χωρικές επιλογές του κεφαλαίου: Η συσπείρωση στην Αθήνα

Όπως διαπιστώνεται, καθώς η άνοδος των υπηρεσιών είναι γενική και αφορά τη χώρα απ' άκρη σε άκρη, και

καθώς η γεωργική δραστηριότητα έχει περιοριστεί σε ένα ελάχιστο ποσοστό 3% και ελάχιστα επηρεάζει προοπτικές και δυνατότητες, τα «κέντρα ανάπτυξης» αναδύονται με κριτήριο την ελκτικότητα απέναντι στην εναπομένονσα βιομηχανία και την ένταση της συμμετοχής τους στη νέα μεταβιομηχανική οικονομία (που στηρίζεται κατά βάση σε μεταφορές-εμπόριο-τουρισμός και κατασκευές). Οι δυναμικές μεγάλες περιφέρειες εντοπίζονται όπως δείχθηκε, είτε «κάθεται» (Στερεά Ελλάδα) είτε «οριζόντια» (νησιά Ν. Αιγαίου) γύρω από την εμβέλεια της Αθήνας. Είναι φανερό ότι ο «χαμένος» από τη συνολική αναδιοργάνωση της αξίας και του κεφαλαίου είναι περιφερειακές κι απομακρυσμένες περιοχές και ειδικά η Βόρεια Ελλάδα.

Στη βάση της ίδιας ιδέας, καταλυτής των αλλαγών ιστορικά, είναι όχι ο τομέας των υπηρεσιών, αλλά η βιομηχανία. Όπως δείχνουν τα στατιστικά, τις δεκαετίες 1990-2000 η εξέλιξη της συσπείρωσης – συγκέντρωσης των παραγωγικών δυνατοτήτων γύρω από την Αττική είναι η άλλη όψη της αποβιομηχάνισης στην ευρύτερη περιφέρεια της Θεσσαλονίκης και στη Βόρεια Ελλάδα. Εκεί, η διαρθρωτική κρίση βιώνεται με απανωτά κλεισίματα εργοστασίων, αύξηση της ανεργίας και μαζική φυγή κεφαλαίων προς το εξωτερικό και κυρίως στα Βαλκάνια και πλήττει μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις, ακόμα και τις πιο κερδοφόρες¹³.

Αυτό δε σημαίνει ότι η Αττική μένει ανεπηρέαστη, αφού κι εκεί καταγράφονται απώλειες στην απασχόληση και στασιμότητα στις επενδύσεις, ωστόσο, η κρίση στην Πρωτεύουσα αφορά περισσότερο τη μικρή βιοτεχνία και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και όχι τη μεγάλη επιχειρηματικότητα που μπορεί εύκολα να επωφεληθεί από τη μετεγκατάσταση, και πράγματι οργανώνεται καλύτερα, σε εγγύς περιοχές και νέους βιομηχανικούς χώρους εκτός του ΠΣΠ, ήδη από τη δεκαετία 1980 (Kourliouros, 1997, Sayas, 2004).

Όλα αυτά εξηγούνται εν μέρει, από τις νέες οικονομικές σχέσεις και πρότυπα παραγωγής στη νέα οικονομική γεωγραφία της παγκοσμιοποίησης που αναδεικνύουν «τόπους της εγκατάλειψης» και μαζί τόπους μίας «νέας ανάπτυξης». Για παράδειγμα, το άνοιγμα των αγορών συντελεί στη διεθνοποίηση της εγχώριας επιχειρηματικότητας και εξηγεί τη μεγάλη φυγή επιχειρήσεων προς νέους επενδυτικούς προορισμούς, που εξασφαλίζουν χαμηλά εργατικά κόστη και άλλες ευελιξίες στις αγορές εργασίας (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2003, Lyberaki, 2011). Πιο χαρακτηριστική

υπήρξε η κατάσταση σε κλάδους εντάσεως εργασίας, όπως στον κλάδο «ένδυση – υπόδηση» και σε περιοχές σε εγγύτητα– συνοριακές περιοχές με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κι άρα στη βόρεια χώρα.

Από την άλλη, αναδεικνύονται νέου τύπου «τοπικά παραγωγικά συστήματα» και νέοι μετα-βιομηχανικοί χώροι που στηρίζονται στη δικτύωση οικονομικών και θεσμικών παραγόντων και σε εξωτερίκευση δραστηριοτήτων, συχνά με χρήση νέας τεχνολογίας και εξειδίκευση σε Τ.Π.Ε.. Σε νέους θύλακες κι επίκεντρα μίας νέας μεταβιομηχανικής οικονομίας που συναντώνται σχεδόν κατά κόρον στην Αθήνα, και λιγότερο σε άλλες μεγάλες πόλεις παράγεται υψηλή προστιθέμενη αξία, μέσα από καινοτόμες και επιχειρηματικές δραστηριότητες, στρατηγικής σημασίας για το πέρασμα στην οικονομική παγκοσμιοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό, η διαρθρωτική αλλαγή βιώνεται τελείως διαφορετικά σε σχέση με τη Βόρεια Ελλάδα. Η «εκδίωξη της βιομηχανίας» μετά το 1990 στην Αθήνα «ανοίγει χώρο» για νέες επικερδείς δραστηριότητες σε τομείς, όπως η πληροφορική κι οι επικοινωνίες, οι τράπεζες και οι επιχειρηματικές υπηρεσίες, αλλά επιπλέον, η αναψυχή και ο πολιτισμός κ.λπ. σε νέου τύπου άτυπες οικονομικές συγκεντρώσεις (Βαΐου κ.ά., 2004, Γοσποδίνη, 2008, Αυδίκος, 2014).

Η ιστορικά κληροδοτημένη θέση της πόλης και πλεονεκτήματα εγγενή, λόγω συσσώρευσης προηγούμενων επενδύσεων, του μητροπολιτικού αστικού περιβάλλοντος, καθιστούν αναπόφευκτη, έτσι και αλλιώς την πόλωση της διοίκησης και του ελέγχου του συνόλου σχεδόν του μεγάλου εταιρικού κεφαλαίου και των πιο δυναμικών και εξωστρεφών κλάδων δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή της Πρωτεύουσας. Η γεινίαση και λειτουργική διασύνδεση με διεθνή και εθνικά δίκτυα μεταφορών και επικοινωνίας, η ύπαρξη εκτεταμένης αγοράς και δεξαμενής εξειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας και η εύκολη πρόσβαση σε σύγχρονες υποδομές και υποστηρικτικές και συμπληρωματικές επιχειρηματικές υπηρεσίες είναι καθοριστικά στοιχεία, ενώ σημασία έχουν και συμβολισμοί και σημειολογίες στο τοπίο (π.χ. γυάλινοι πύργοι και μεταμοντέρνες κατασκευές, εμβληματικά δημόσια κτίρια) που προσδίδουν «ισχύ» στο επιχειρηματικό κεφάλαιο που εγκαθίσταται στο κυρίαρχο οικονομικό κέντρο.

Στο πλαίσιο αυτό, από τη δεκαετία 1990, η γεωγραφία της παραγωγής θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως τελείως διαφορετική από τη γεωγραφία της συσσώ-

ρευσης. Συγκεκριμένα, στα προάστια και στο κέντρο της πόλης συγκεντρώνεται ένα πολύ μεγάλο μέρος τόσο του κύκλου εργασιών και των κερδών, στη βιομηχανία, στο λιανικό και χονδρικό εμπόριο, τους δημόσιους οργανισμούς και τις τράπεζες κ.α.. Χαρακτηριστικά, το Μαρούσι και η περιοχή του Δήμου Αθηναίων που δεν αποτελούν ασφαλώς τόπους της βιομηχανικής παραγωγής, «ιδιοποιούνται», με την έννοια ότι διαχειρίζονται, το μεγάλο όγκο του εισοδήματος που παράγεται σε άλλες περιοχές¹⁴. Αντίστοιχα, μία κεντρική περιοχή γύρω από την Πλ. Συντάγματος ελέγχει και διοικεί τον κλάδο των τραπεζών, δηλαδή ένα τεράστιο δίκτυο καταστημάτων, σχεδόν το σύνολο των εσόδων και των κερδών, οργανώνοντας πρότυπα και σχέσεις εργασίας με ένα μεγάλο αριθμό εργαζομένων διεσπαρμένων στην ελληνική επικράτεια και σε άλλες χώρες (βλ. επόμενη ενότητα).

Τα προηγούμενα, αλλά και η σαφής υπεροχή και πρωτοκαθεδρία του Πειραιά ως κέντρο ναυτιλιακών υπηρεσιών (Σπαθής κ.ά., 2010), η ανάκαμψη της πόλης ως τουριστικός πόλος, χάριν και στην προβολή μέσω των Αγώνων, η υψηλή συγκέντρωση υποδομών και υπηρεσιών αναψυχής-πολιτισμού (Gospodini, 2007, Δεφνέρ, 2004), και η σταθερή υπερ-συγκέντρωση των κρατικών υπηρεσιών και της δημόσιας διοίκησης, συντελούν σε μία ανανεωμένη διεθνή οικονομική «ακτινοβολία» της Αθήνας που την καθιστά σχεδόν μοναδική στο εγχώριο σύστημα των πόλεων και περιφερειών.

Αμφίδρομα, καθώς η πρωτεύουσα αναπτύσσει «πρωτότυπα» γνωρίσματα για τα ελληνικά δεδομένα, όπως τη μεγάλη πλειοψηφία των επιχειρήσεων και οργανισμών σε κλάδους ενδιάμεσων και επιχειρηματικών υποστηρικτικών υπηρεσιών, υποδομές και υπηρεσίες που μπορούν να υποστηρίξουν την «αναπαραγωγή», ειδικά της εργασίας κι ανθρώπινου δυναμικού υψηλών προσόντων, συγκεντρώνει ένα σημαντικό μέρος ποσοστού των ξένων άμεσων επενδύσεων. Αυτό υπολογίζεται σε 19%, ενώ αν προστεθεί η Στερεά Ελλάδα φτάνει σε περίπου 40% του πολυεθνικού κεφαλαίου που είναι εγκατεστημένο στη χώρα την περίοδο 1996-2002 (Ψυχάρης και Κοκκίνου, 2006).

Στο πλαίσιο αυτό, και κάτω από μία διαφορετική αντίληψη της περιφέρειας, ως ανοικτό σύστημα με ρευστά όρια, ξεχωρίζει ένας κεντρικός σχηματισμός, με μοναδικά χαρακτηριστικά. Εκεί η ανάπτυξη εκτός, από σωρευμένη μπορεί να χαρακτηριστεί αυτοτροφο-

δοτούμενη. Επίσης, εμφανίζεται σχετικά ολοκληρωμένη, με την έννοια ότι η αποειδίκευση δεν αφορά, και ότι εκεί μόνο βιώνεται άνθιση σε όλους σχεδόν τους βασικούς τομείς παραγωγής και στις κύριες οικονομικές δραστηριότητες.

Ακόμα όμως, η Αθήνα εμφανίζεται να υπερέχει και σε ορισμένους κοινωνικούς δείκτες που ενδυναμώνουν το επιχείρημα περί της μίας «ιστορίας επιτυχίας» σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα. Για παράδειγμα, αναφέρονται στοιχεία της Eurostat (2003-2010), σύμφωνα με τα οποία, η Αττική φαίνεται να έχει το χαμηλότερο δείκτη πληθυσμού στα όρια της φτώχειας ανάμεσα στις ελληνικές περιφέρειες, όπως και το μικρότερο ποσοστό πληθυσμού που βιώνει σοβαρή στέρηση σε υλικά αγαθά. Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, το μέσο ετήσιο ποσοστό πληθυσμού στα όρια της φτώχειας είναι μόλις 13% έναντι 20% για τη χώρα (25% για τη Βόρεια Ελλάδα, 26% για την Κεντρική Ελλάδα και 19% για τα Νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη)¹⁵, ενώ ο πληθυσμός που εμφανίζει σοβαρή στέρηση σε υλικά αγαθά υπολογίζεται σε 10% του πληθυσμού, έναντι 13% στο μέσο όρο χώρας (13% στη Βόρεια Ελλάδα, 15% στην Κεντρική Ελλάδα και 14% στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη).

Ακόμα, η Αθήνα παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας (9,1%) σε σχέση με τις άλλες μεγάλες πόλεις και πολύ χαμηλότερο από το μέσο όρο της χώρας την «καλή περίοδο» της γρήγορης ανάπτυξης για «όλους» (2003-2006). Τότε η ανεργία βρίσκεται ήδη σκαρφαλωμένη στην Ελλάδα στο 10,5%, ενώ φτάνει στη Θεσσαλονίκη το 11,4%, στη Λάρισα το 12,9% και στην Καβάλα το 18,1%.

Η πολιτική κατασκευή του ενός κέντρου

Τα παραπάνω μπορούν να ερμηνευτούν και στη βάση της σχέσης του χώρου με την πολιτική. Παρότι πολλές εξελίξεις, αποφάσεις και μετασχηματισμοί σε διάφορα πεδία της (δημόσιας) πολιτικής, έχουν σημασία, αναδεικνύεται παρακάτω ο ρόλος της κεντρικής διακυβέρνησης μέσω άμεσων αποφάσεων ή αλλιώς της μίας πολιτικής «των μεγάλων εθνικών γεγονότων» που εφαρμόστηκε την εν λόγω περίοδο.

Όπως υποστηρίζεται, γύρω από το εγχείρημα της Ολυμπιάδας και την ένταξη στο ευρώ, ουσιαστικά δομείται μία εθνική ιστορία ανάπτυξης που περνά μέσα

από αυτή της Αθήνας. Ο χώρος της πόλης «ανασυγκροτείται» οικονομικά και φυσικά – στην υλική του υπόσταση, ενώ και η ταυτότητα του τόπου επαναπροσδιορίζεται, προκειμένου η ελληνική πρωτεύουσα να εδραιωθεί ως απaráμιλλης ισχύος για τα ελληνικά δεδομένα, οικονομικό κέντρο και ως ισχυρό κέντρο περιφερειακής ολοκλήρωσης στη Ν.Α. Ευρώπη. Υπό αυτή την έννοια, προοπτικές, δυνατότητες κι «υποσχέσεις» για το σύνολο χώρας, συμπυκνώνονται σε ένα όραμα, μη ομολογημένο, για την Πρωτεύουσα στην πορεία προς τον εκσυγχρονισμό και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται, υπό μία έννοια, ως στόχοι και προθέσεις, σε Έκθεση του ΟΟΣΑ για την Αθήνα που δημοσιεύτηκε το 2004 με τίτλο *Territorial Reviews: Athens, Greece*. Εκεί αφού επισημαίνονται οι αναπτυξιακές προοπτικές που ανοίγονται μετά την φιλοξενία των Αγώνων και σε συνδυασμό με την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ, διατυπώνονται συγκεκριμένες προτάσεις προς την κατεύθυνση της περαιτέρω επιτάχυνσης της αθηναϊκής οικονομίας και ενδυνάμωσης του διεθνούς οικονομικού ρόλου της. Βασικός σκοπός είναι η πόλη να αποτελέσει δυναμικό κέντρο σε τομείς όπως εμπόριο-μεταφορές, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, ο τουρισμός και διεθνής «πύλη» στη νέα οικονομία της Ελλάδας της παγκοσμιοποίησης. Μάλιστα θεωρείται αναγκαία η ανακατεύθυνση της περιφερειακής πολιτικής για να υποστηρίξει την προτεινόμενη στρατηγική για την Αθήνα.

Αναλυτικότερα, το πρώτο μεγάλο γεγονός που ανασκευάζει το ρόλο της πόλης είναι οι Ολυμπιακοί Αγώνες (2004). Η διοργάνωση αποφασίζεται τη δεκαετία 1990 σε μία περίοδο χαμηλών ρυθμών ανάπτυξης, με άρρητο στόχο την «αναθέρμανση» της οικονομίας, στην πορεία προς την οικονομική ολοκλήρωση, μέσω της τόνωσης των δαπανών για επενδύσεις, κατανάλωση και δημόσιες υποδομές. Σε άμεση σχέση, το εγχείρημα αποκτά νόημα και συμβολισμούς στο πλαίσιο μίας εθνικής προσπάθειας εκσυγχρονισμού και επιτυχούς μετάβασης στην παγκοσμιοποίηση. Ενδεικτικά είναι τα λόγια του Κ. Σημίτη το Μάιο 2000 στη Βουλή σε σχέση με τα παραπάνω. Ο ίδιος κάνει λόγο για «μία μεγάλη αναπτυξιακή ευκαιρία» που μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση της απασχόλησης και του ΑΕΠ κάθε χρονιάς μέχρι το 2004, μέσα από μία άνοδο στη βιομηχανία, στη βιοτεχνία, τις κατασκευές και τον τουρισμό (Σημίτης, 2007, σελ. 363) και για μία έκτακτη πε-

ρίσταση, κατά την οποία η χώρα μπορεί να αποδείξει «ότι είναι μία χώρα με προοπτικές και δυνατότητες. Μια χώρα με οικονομία που μπορεί να ανταποκριθεί στο τεράστιο εγχείρημα των Ολυμπιακών Αγώνων»¹⁶.

Πρόδηλος στόχος των Ολυμπιάδας «Αθήνα 2004» είναι παράλληλα η βελτίωση της «ορατότητας» της πρωτεύουσας στο διεθνές υπερκινητικό επιχειρηματικό και τουριστικό κεφάλαιο (Λεοντίδου, 2005). Στο πλαίσιο αυτό, με αφορμή το γεγονός, ξεκινά μία μαζική επιχείρηση ανοικοδόμησης και ανακατασκευής του αστικού χώρου, μέσα από μεγάλες επενδύσεις σε αστικές και αθλητικές υποδομές, έργα καλλωπισμού, δημιουργία νέων υποδομών μεταφορών και ασφαλείας κ.λπ.. Από μία άποψη επρόκειτο τελικά μία ευρεία πολιτική εμπορευματοποίησης του χώρου της πόλης, με αμφισβητούμενα οφέλη για την κοινωνική συνοχή, τη βιώσιμη αστική ανάπτυξη αλλά και την οικονομία συνολικά, δεδομένων των εξής: Πρώτον, η πολεοδομική ανασυγκρότηση ακολουθεί τελικά διαδικασίες πέραν του δημοκρατικού προγραμματισμού, στη βάση άμεσων πολιτικών αποφάσεων του Οργανισμού «Αθήνα 2004», της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής και της ελληνικής κυβέρνησης, παραβλέποντας το ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης, ακόμα και έξω από ορθολογικά επιστημονικά κριτήρια ή παραβλέποντας τις όποιες ρυθμίσεις για την οργάνωση του χώρου¹⁷. Δεύτερον, η επιχείρηση ολοκληρώνεται με δυσθεώρητα υψηλό κόστος και μεγάλη επιβάρυνση του δημόσιου (κεντρικού) προϋπολογισμού¹⁸. Ως προς αυτό, επισημαίνεται ότι η χρηματοδότηση των έργων των Ολυμπιακών Εγκαταστάσεων γίνεται αποκλειστικά και παρά τον αρχικό σχεδιασμό, σχεδόν αποκλειστικά με δημόσιους πόρους, σε μία «παγκόσμια ελληνική πρωτοτυπία», όπως περιγράφουν οι Σταθάκης και Νικολακάκης (2014).

Το δεύτερο μεγάλο εθνικό γεγονός αποτελεί η ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και στο ευρώ (2001). Η απελευθέρωση του τομέα της «πίστης» και η εγκατάλειψη του εθνικού νομίσματος με το πέρασμα στο ενιαίο ευρωπαϊκό, συμβολίζουν το απόλυτο άνοιγμα της εγχώριας οικονομίας στις δυνάμεις της αγοράς, ενώ ενθαρρύνουν και διευκολύνουν τις χωρικές ευελιξίες του τραπεζικού κεφαλαίου κι έτσι μίας μεγάλης μερίδας του κερδοσκοπικού και επενδυτικού κεφαλαίου που έτσι κι αλλιώς οργανώνεται πολωμένο γύρω από την πρωτεύουσα.

Ενδεικτικά, το 1998 από τις 29 ελληνικές τράπεζες, οι 28 διατηρούν την έδρα στο Δήμο της Αθήνας, ελέγχοντας συνολικά αξία ενεργητικού μεγαλύτερη από 41.241 δις. δρχ., 64.339 εργαζομένους και 3.326 υποκαταστήματα σε όλη την επικράτεια (ΕΕΤ, 1999), ενώ η πώλωση γίνεται πολύ πιο έντονη στη συνέχεια.

Επιπλέον, ενώ είναι σταθερή η εγχώρια επέκταση της αγοράς για τον τραπεζικό κλάδο (Κανελόπουλος κ.ά., 1998, ΕΕΤ, 2008), γίνεται δυνατή και η διεθνοποίηση και επέκταση στο εξωτερικό. Αυτό καθιστά ακόμα κεντρικότερο το ρόλο της πρωτεύουσας που αποκτά μία νέα «οικονομική ενδοχώρα», ειδικά στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ν.Α. Ευρώπης. Το 2000, ένα νέο πολυεθνικό κεφάλαιο ελληνικής καταγωγής, ήδη δραστηριοποιείται εκτός συνόρων, καθώς 6 ελληνικές τράπεζες, σε 11 χώρες, διαθέτουν ένα δίκτυο 35 καταστημάτων και 659 εργαζόμενους. Μέχρι το 2010, τα μεγέθη είναι πολύ μεγαλύτερα, αφού τα ίδια περίπου τραπεζικά ιδρύματα, λειτουργούν σε 7 χώρες με πάνω από 400 καταστήματα και εργαζόμενους που ξεπερνούν τις 4,4 χιλ.¹⁹

Δόμηση και αποδόμηση της μίας ιστορίας

Με βάση τα παραπάνω, είναι φανερό ότι συνυπάρχουν διαφορετικές ιστορίες στην ίδια διαδρομή προς τον εκσυγχρονισμό και την προσαρμογή στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Από αυτές, στην εργασία αυτή, αναδείχθηκε ιδιαίτερα η ιστορία της Αθήνας και αναδείχθηκε ο τρόπος με τον οποίο αυτή διαπλέκεται και συναντιέται με άλλων περιφερειών, αναπαράγοντας την εγχώρια ανισότητα. Παρότι έχουν σημασία και οι ενδοπεριφερειακές και εσωτερικές κοινωνικές αναδιαρθρώσεις σε συγκεκριμένους τόπους, εδώ η ανάλυση επικεντρώθηκε σε διαφορετικά σχήματα άνισης ανάπτυξης κι έτσι διχασμού κι άνισης δύναμης που συνοψίζονται και σε δίπολα χαρακτηριστικά όπως, Αθήνα- υπόλοιπη χώρα, Αττική – Κεντρική Μακεδονία, κεντρική – Βόρεια Ελλάδα.

Σε συνέπεια με τις θεωρητικές παραδοχές που επιλέχθηκαν, όλα τα παραπάνω υποδηλώνουν ταυτόχρονα, σχέσεις σύγκρουσης και συνεργασίας κι έτσι χωρικές σχέσεις πολιτικής ή «πολιτικές του χωρικού» (spatial politics). Η σύγκρουση εμπεριέχεται στον τρόπο που ανεπτυγμένες και λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες, κεντρικές και συνοριακές ή απομακρυ-

σμένες περιφέρειες, τόποι της «νέας ανάπτυξης» και περιοχές σε κρίση, τίθενται η μία απέναντι στην άλλη, για τα οφέλη της διανομής και υπό μία στενά μακροοικονομική αντίληψη του προβλήματος της άνισης χωρικής ανάπτυξης. Από την άλλη, η συνεργασία βρίσκεται ως άλλη όψη της αντιπαλότητας, στο συντονισμό για την αρμονική συνέχεια και την αμοιβαία επωφελητή πορεία, τη «φυγή προς τα εμπρός» και τη μεγέθυνση, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα για όλους.

Στο ίδιο πλαίσιο, η χωρική – οικονομική υπεροχή της Αθήνας στο εγχώριο σύστημα μπορεί να γίνει αντιληπτή ως άλλη όψη της ευθύνης της. Έχει ήδη δείχθει ότι η ιστορία της γρήγορης ανάπτυξης, της σύγκλισης, της οικονομικής επιτυχίας της πρωτεύουσας, είναι η άλλη όψη της δυσκολίας, της εγκατάλειψης, της ανεργίας και της στασιμότητας σε άλλους τόπους, μακριά από τα όρια και την ακτινοβολία της. Αντιστρέφοντας την ιδέα, θα πρέπει να γίνει αναφορά σε τοπικότητες που έχουν περισσότερα οφέλη, στη νέα μεταβιομηχανική οικονομία που αναδύεται (ιδίως στην Κεντρική Ελλάδα), τουλάχιστον με βάση οικονομικούς δείκτες (κι όχι απαραίτητα σε όρους κοινωνικούς συνοχής), ενώ υπάρχει πάντα η «αφανής» ιστορία τόπων και περιφερειών «ούτε κοντά, ούτε μακριά» και των «μέτριων οικονομικών επιδόσεων», με ουδέτερες απολαβές από μία πρώτη άποψη (π.χ. Κρήτη, Ιόνια Νησιά, αγροτικές περιοχές, μεσαίες πόλεις της ενδοχώρας).

Κλείνοντας, προκύπτει μία ακόμα όψη αδικίας στο χώρο. Η επιλεκτική ρύθμιση του περιφερειακού προβλήματος, όπως επιχειρήθηκε με την «ανασκευή» του παραδείγματος της Αθήνας, είναι επίσης, η άλλη όψη της ανασκευής μίας μεγάλης «ελληνικής Περιφέρειας». Η τελευταία δομήθηκε ως «εκ του αποκλεισμού» από το κέντρο, ως «υπόλοιπο χώρας» και ως «αυτό που μένει όταν η Αθήνα έχει καθοριστεί», παραφράζοντας την Massey (2007, σελ. 116)²⁰.

Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου ότι ο όρος «περιφέρεια» επικρατεί μέχρι σήμερα στον πολιτικό λόγο για να περιγράψει την επικράτεια ως αδιαφοροποίητη, έξω από τα όρια της μοναδικότητας της Αθήνας²¹. Έτσι, γίνεται φανερότερη η αντίφαση, κατά την οποία πολιτική και χώρος σχετίζονται στενά και κατά την οποία η κυβερνητική πολιτική δεσμεύεται να επιλύσει ένα κλασικό πρόβλημα «κυριαρχίας και υποτέλειας» την ίδια στιγμή που το διαιώνίζει. Μήπως και η Αττική δεν είναι περιφέρεια; Μήπως δεν είναι όλες περιφέρειες;

Συμπεράσματα

Στην εργασία εξετάστηκε το περιφερειακό πρόβλημα από μία διαφορετική σκοπιά ως πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας και στο πλαίσιο αυτό αναδείχθηκε ως αλληλένδετο με τη διαδρομή της Αθήνας και το παράδειγμα και τις δυνατότητες του «ενός κέντρου» που συγκροτήθηκε με τη βοήθεια της πολιτικής και τις επιλογές του κεφαλαίου. Σε συμφωνία με τα παραπάνω και ως τελικό συμπέρασμα διατυπώνεται ότι την περίοδο του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, το περιφερειακό πρόβλημα λαμβάνει νόημα με δύο διαφορετικούς τρόπους, αφενός ως παθητικό διακύβευμα - ζήτημα διανομής, αφετέρου ως ενεργός παράγοντας που διαμορφώνει ένα συνολικότερο τρόπο ανάπτυξης. Όπως δείχθηκε, μία συγκεκριμένη χωρική - οικονομική διεύθυνση εξυπηρετεί τη συνέχεια για αρκετά χρόνια, της μεγέθυνσης και της πολιτικής σταθερότητας, ενώ στο σημείο της κρίσης, η ίδια προηγούμενη ισορροπία έχει διαρραγεί. Ο τρόπος ανάπτυξης υπήρξε τελικά τόσο άδικος, όσο και αναποτελεσματικός, καθώς η Αθήνα δεν έγινε αυτό που προορίζονταν να γίνει.

Σημειώσεις

2. Στοιχεία Eurostat για το πραγματικό ΑΕΠ.
3. Στοιχεία ΑΠΑ, ΕΛΣΤΑΤ. Στο δευτερογενή συμπεριλαμβάνεται ο κλάδος των κατασκευών.
4. Εναντι λιγότερο από 1% στην Ε.Ε. το ίδιο έτος. Στοιχεία Eurostat.
5. Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ.
6. Ίδια επεξεργασία, με βάση στοιχεία Α τριμήνου από τις Ετήσιες Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, ΕΛΣΤΑΤ.
7. Επεξεργασία στοιχείων για το σχηματισμό ακαθάριστου παγίου κεφαλαίου, από Περιφερειακούς Λογαριασμούς, ΕΛΣΤΑΤ.
8. Όπως δείχνουν τα στοιχεία μετά το 2010, η Αττική ακολουθεί την «πτώση». Το κ.κ. ΑΕΠ έχει μειωθεί πλέον σε 99% του ευρωπαϊκού μ.ό. των περιφερειών το 2014.
9. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Αγροτικοί Λογαριασμοί. Ακόμα και η απασχόληση στον τομέα αυξάνεται τη δεκαετία 1990 στην Αττική και στη Στερεά Ελλάδα και σταθεροποιείται στη συνέχεια, σε αντίθεση με τη λοιπή χώρα όπου μειώνεται, σύμφωνα με οικονομικά στοιχεία πληθυσμού των απογραφών 1991-2001.
10. Στοιχεία Περιφερειακών Λογαριασμών 1995/2009. Στο βιομηχανικό τομέα συμπεριλαμβάνονται οι δραστηριότητες ορυχείων, λατομείων, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγιάνσης. Στο δευτερογενή τομέα συμπεριλαμβάνονται οι κατασκευές και η βιομηχανία.

11. 45 νομοί το 1995 και 49 νομοί το 2009, συμπεριλαμβανομένης της Αττικής, εμφανίζουν ποσοστιαία συμμετοχή του τριτογενή τομέα μεγαλύτερη από 50% στην τοπική οικονομία.

12. Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ.

13. Ανάμεσα στα πολλά δημοσιεύματα, ενδεικτικά «Διαστάσεις χιονοστιβάδας λαμβάνει η αποβιομηχάνιση». *Δημοσιογραφικό Συγκρότημα ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*, 28/9/2008.

14. Ενδεικτικά, η Αττική στο κέντρο και στα βόρεια προάστια συγκεντρώνει 43 από τις 50 μεγαλύτερες σε κύκλο εργασιών βιομηχανικές εταιρείες, και «ελέγχει» το συντριπτικό ποσοστό (92%) του κύκλου εργασιών και σχεδόν το σύνολο της κερδοφορίας του μεγάλου εταιρικού τομέα της χώρας. Πρωτογενής επεξεργασία στοιχείων για το 2010 από statbank.gr (Τράπεζα Πληροφοριών για την Οικονομία και τις Επιχειρήσεις).

15. Στοιχεία Eurostat.

16. Πλάγια έμφαση στο πρωτότυπο (σελ. 360).

17. Καλατζοπούλου και Μπελαβίλιας (2014), Οικονομίου (χ.χ.). Επίσης, μία κριτική ριζοσπαστική άποψη Βλ. Κομπρεσέρ, άρθρο «Αθήνα 2004: Χτίζοντας την Αθήνα της κρίσης», 21/8/2012, <http://kompreser.espinblogs.net/2012/08/21/athens-2004-building-the-city-of-crisis/>.

18. Οι απόψεις δίστανται για το κόστος. Ο Κ. Σημίτης κάνει λόγο για 5 δις. ευρώ (Σημίτης, 2005, σελ. 447), ενώ η Νέα Δημοκρατία ισχυρίζεται ότι το κόστος ανήλθε τελικά σε 8,95 δις. ευρώ (*Το Βήμα*, 14/11/2004). Το αρχικό κατά τη διεκδίκηση του γεγονότος υπολογίζονταν πάντως, σε περίπου 2 δις. ευρώ.

19. Στοιχεία ΕΕΤ.

20. Στο πρωτότυπο: "The rest of the country is what is left after London has been defined".

21. Βλ. πρόσφατο άρθρο του Αντιπρόεδρου της Κυβέρνησης Γ. Δραγασάκη «Η περιφέρεια πυλώνας της Δίκαιης και Βιώσιμης Ανάπτυξης», *Πελοπόννησος*, 14 Ιουλίου 2017.

Πηγές – βιβλιογραφία

- Αλεξίου Κ. (2005), «Δημόσιες Δαπάνες, Κοινωνική Συνοχή και Οικονομική Μεγέθυνση στην Ελλάδα», στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δανδρανός.
- Αργείτης Γ. (2005), «Συσσώρευση Κεφαλαίου, Δικαιότερη Διανομή Εισοδήματος και Μακροοικονομική Σταθερότητα στην Ελλάδα» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δανδρανός.
- Αυδίκος Β. (2014), *Οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βαΐου Ντ., Γολέμης Χ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκης Ζ. (2004), «Εκδίωξη και επάνοδος της βιομηχανικής παραγωγής στην Αθήνα του 2000» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.
- Βαΐου Κ., Χατζημιχάλης Κ. (1987), «Νέα Χαρακτηριστικά της Ανίσης Περιφερειακής Ανάπτυξης και Μορφές Κοινωνικής

- Αναπαραγωγής στην Ελλάδα». *Πόλη και Περιφέρεια*. том.13.
- Βαΐου – Χατζημιχάλη Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1979), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Εκβιομηχάνιση (Μονοπωλιακές επενδύσεις στην Πύλο)*. Αθήνα: Εξάντας
- Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*. Αθήνα: Εξάντας, 2η έκδοση.
- Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς-Εκδόσεις Νήσος.
- Γοσποδίνη Α. (2008), «Μεταβιομηχανικές Οικονομίες και Χωρικοί Μετασχηματισμοί των πόλεων: Αναλύοντας τη μετα-Ολυμπιακή Αθήνα» στο: Γοσποδίνη Α. (επιμ.), *Διάλογοι για το Σχεδιασμό του Χώρου και την Ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.
- Δέφνερ Α. (2004), «Πολιτιστικός τουρισμός και δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου: Η επίδραση στις λειτουργίες των πόλεων» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.
- Δρακάκη Ε. (2015), *Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη, 1993-2010*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Ελληνική Ένωση Τραπεζών (1999), *1998: Οι τράπεζες στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- Ελληνική Ένωση Τραπεζών (2008), *Η συμβολή του τραπεζικού συστήματος στην Ελληνική οικονομία*. Αθήνα, Ιούλιος 2008.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2010), *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση: Ετήσια Έκθεση 2010*. Αθήνα.
- Καζάκος Π. (2010), *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση: Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2010)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Καλατζοπούλου Μ., Μπελαβίλας Ν. (2014) «Από την Ολυμπιάδα στο Μνημόνιο: Η εγκαθίδρυση «έκτακτων συνθηκών» στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου», *Γεωγραφίες*. Τεύχος 23, Άνοιξη 2014.
- Κανελόπουλος Κ., Τσατjήρης Γ., Μητράκος Θ. (1998), *Διαρθρωτικές Μεταβολές και Απασχόληση στις Τράπεζες*. Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Καυκαλάς, Γ. (1981) «Η Περιφερειακή Οργάνωση της Ελληνικής Οικονομίας (1948-1974)», *Πόλη και Περιφέρεια*. том. 2. σσ. 7-38.
- Κουρλιούρος Η. (2001), *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου: Οικονομικές Γεωγραφίες της Παραγωγής και της Ανάπτυξης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λαμπριανίδης Λ. (1992), *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σσ. 162.
- Λαμπριανίδης, Λ. (1997), «Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: Η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης». *ΤΟΠΟΣ*. том.13, σσ.17-46.
- Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α. (2003), «Χωροθέτηση των επιχειρήσεων εντάσεως εργασίας σε μία παγκοσμιοποιημένη οικονομία» στο: Γετίμης Π., Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση, διακυβέρνηση, βιωσιμότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α. (2005), *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Λεοντίδου Λ. (2005), *Αγεωγράφος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λεοντίδου Λ. (2017), «Η Doreen Massey και οι Γεωγραφίες της: Νοσταλγία και Έμπνευση», *Γεωγραφίες*. Τεύχος 29, Άνοιξη 2017.
- Λόλος Σ. (2009), *Οι Ελληνικές Περιφέρειες: Οικονομική σύγκλιση και συνοχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Οικονόμου Δ. (χ.χ.), «Η εμπειρία από το χωρικό σχεδιασμό των ολυμπιακών εγκαταστάσεων της Αθήνας και προοπτικές αξιοποίησης τους», *Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης: Σειρά διαλέξεων 2004-2005*. Ερευνητική Μονάδα Χωρικής Ανάπτυξης Α.Π.Θ..
- Παπαδασκαλόπουλος Α., Χριστοφάκης Μ. (2005), «Ελληνική Περιφερειακή Πολιτική: Διαχρονική εξέλιξη, ισχύον πλαίσιο και προοπτικές» στο: Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Τόμος Α', Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος, 3η Έκδοση.
- Πετράκος Γ., Πολύζος Σ. (2005), «Περιφερειακές ανισότητες: Επισκόπηση θεωριών και υπολογισμός των ανισοτήτων στην Ελλάδα» στο: Κόλλιας Χ., Ναζάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Πετράκος Γ., Ψυχάρης Ι. (2016), *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική 2^η έκδοση
- Σημίτης Κ. (2005), *Πολιτική για μία δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Σημίτης Κ. (2007), *Στόχοι, στρατηγική, προοπτικές: Κείμενα 2000-2006*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Σκαγιάννης Π. (2009), «Από το S στο σίγμα: προς μια νέα ανάπτυξη του ελληνικού χώρου;» στο: Πετράκος Γ., Μπεριάτος Η., Κοκκώσης Χ., Κοτζαμάνης Β., επιμ., *25 Κείμενα για το Σχεδιασμό και την Ανάπτυξη του Χώρου*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Σπαθή Σ., Καραγιάννη Σ., Γεωργικόπουλου Ν. (2010), *Η Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Σταθάκης Γ. (2007), *Ατελέσφορος Εκσυγχρονισμός*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Σταθάκης Γ., Νικολακάκης Μ. (2014), «Η πολιτική οικονομία του Φοίβου και της Αθηνάς», *Γεωγραφίες*. Τεύχος 23, Άνοιξη 2014.
- Στασινόπουλος Γ. (2011), «Η κρίση της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα, 1991-2010: Προς αναζήτηση νέου μοντέλου οικονομικής πολιτικής» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Χάλαρης Γ. (2005), «Η Ελλάδα στο Πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης» στο: Αργεΐτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω –Γιώργος Δανδρανός.
- Χατζημιχάλης Κ. (2012), «Άνιση γεωγραφική ανάπτυξη και χωροκοινωνική δικαιοσύνη–αλληλεγγύη: Οι ευρωπαϊκές περιφέρειες μετά την οικονομική κρίση του 2009», *Γεωγραφίες*. Τεύχος 19, 11-40.

- Χατζημιχάλης Κ. (2014), *Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Ψυχάρης Ι., Κόκκινου Αικ. (2006), «Περιφερειακή κατανομή των ξένων άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα» στο: Φώτης Γ., Κοκκώσης Χ. (επιμ.), *Περιφερειακή Επιστήμη και Πολιτική: Ελλάδα και Βαλκάνια*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη.
- Allen J., Massey D., Cochrane A., Charlesworth J., Court G., Henry N., Sarre P. (1998), *Rethinking the region*. London, New York: Routledge.
- European Commission (2010), *Investing in Europe's Future: 5th report on economic, social and territorial cohesion*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gospodini A. (2007), "The landscapes of cultural and leisure economies in Greek cities", *Αειχώρος*. Τόμος 6, Τεύχος 1.
- Harvey D. (2006a), *The Limits to Capital*. London, New York: Verso, 2nd edition.
- Harvey D. (2006b), *Spaces of Global Capitalism*. London, New York: Verso.
- Hudson R. (2005), *Producing Places*. New York, London: The Guilford Press.
- Kourliouros E. (1997), "Planning Industrial Location in Greater Athens: The Interaction Between De-industrialization and Anti-industrialism during the 1980s", *European Planning Studies*. 5/4, pp. 435-460.
- Lyberaki A. (2011), "Delocalization, Triangular Manufacturing and Windows of Opportunity", *Regional Studies*. Vol. 45, issue 2, pages 205-218.
- Massey D. (1995), *Spatial divisions of labor: Social structures and the geography of production*. London: Macmillan, 2nd edition.
- Massey D. (1979), "In what sense a regional problem?", *Regional Studies*. Vol. 13 pp. 233-243.
- Massey D. (2001), «Εισαγωγή: Η γεωγραφία έχει σημασία!» στο: Massey D., Allen J. (επιμ.), *Η Γεωγραφία Έχει Σημασία!* Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Massey D. (2004), "Geographies of Responsibility", *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, Volume 86, Issue 1, March 2004, Pages 5–18.
- Massey D. (2007), *World City*. London: Polity Press.
- Massey D. (2008), *Για το χώρο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Meegan R. (2017), "Doreen Massey (1944-2016): A geographer who really mattered", *Regional Studies*. Vol. 51, Issue 9.
- Sayas J. (2004), "An exploration of the social and spatial division of labour in the Athenian urban space", *The Greek Review of Social Research*. 113, 167-206.
- Soja, E. (1989), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso Press.
- Stathakis G. (1983), *Industrial Development and the Regional Problem: The Case of Greece*. PhD Thesis, University of Newcastle upon Tyne, UK.
- Wills J. (2013), "Place and Politics" in: Featherstone D., Painter J. (eds.), *Spatial Politics: Essays for Doreen Massey*. Wiley-Blackwell.